

Buhârî Döneminde (III/IX. Asır) İmanla İlgili Yaklaşımlar ve *Sahîh*'inin İman Bölümü Çerçevesinde Buhârî'nin İman Yaklaşımı

Doç. Dr. Emin ÂŞIKKUTLU*

Abstract

The concept of "İman" is one of the most central terms of Islam. The discussions over its essence go back to the middles of the first century A.H. Particularly in the first centuries of Islam, these discussions constituted most important factors that caused serious theological and social troubles among Muslims.

After this delicate and troublous environment calmed down in favor of the Sunnis, many books with the titles such as *Kitab al-İman*, *Kitab al-i'tisam*, *Kitab al-sunnah*, which have been written by authorities for the purpose of removing the negative effects of doctrinal discussions inherited from the past, have appeared. Here Imam al-Bukhari is one of the charismatic authorities who took side with Sunnis by his thoughts and works in these discussions, because he dedicated the second main chapter of his book "*es-Sahîhî*" to the matters concerning the basic points of the discussion on the concept of iman. In these matters, he gave some clues of his opinions on the details of the subject and established them with reference to Quranic verses, prophetic traditions and sayings of previous authorities. It may be said that he was one of the first composers considering the subject in a methodological form. In this article, we will try to expose his opinion on iman and its position to the other opinions on the subject clarifying the similarities, and differences.

Giriş

III./IX. asır, Abbâsî idaresinde en geniş coğrafi alana yayılan İslâm dünyasının, siyâsî, sosyal ve ekonomik yönden en istikrarlı ve rahat; kültürel yönden de en hareketli ve bereketli fakat sorunlu dönemini yaşadığı zaman dilimlerinden biri olmuştur. Hicaz merkezli olarak başlayan müslümanlık, özellikle kuzey, doğu ve batı istikametindeki fetihlerle, üzerinden henüz bir asır geçmeden üç kıtada önemli toprakları hâkimiyetine almayı başarmış ve önemli bir dünya devleti haline gelmiştir.¹

Bu döneme kadar geçen süre içinde, etkisi ve sonuçları bakımından İslâm dünyasını en çok meşgul eden mesele, hiç şüphesiz, Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından Cemel (36/656) ve Sıffin (37/657) savaşlarıyla su yüzüne çıkan imâmet veya hilâfet meselesi ve bununla bağlantılı hale getirilen iman konusu etrafında ortaya çıkan tartışmalardır. Müslümanların bir iç meselesi gibi görünen

* MÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Abbâsîler dönemi İslâm coğrafyasının sınırları için bkz., Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, I, 33.

bu konu etrafında selefi İslâm anlayışına karşılık kendilerine has görüşleriyle Şîa, ona tepki olarak da Havâric birer siyâsî-dinî grup hüviyeti ile ortaya çıkmıştır.

Başlangıçta Arap yarımadasında siyâsî ve sosyal açıdan olduğu kadar kültürel yönden de kendi içinde önemli ölçüde uyumlu (mütecânis, homojen) bir çevrede yapılanan İslâm, yukarıda belirtilen yönlerde genişlemenin doğal bir sonucu olarak Bizans, Sâsânî ve kısmen Türk-Hind coğrafyasına geçişle, giderek geniş ve derin farklılıkların öne çıktığı (müteğâyir, heterojen) bir ortamla karşılaşmıştır. Bu geniş coğrafyada başlıca Yunan, Romen, Fürs, Türk ve Hind gibi farklı ırk, din, kültür ve geleneklere mensup insanların belki önemli bir kısmı gönülden İslâm'ı benimserken, bir kısmı gayr-i müslimlerin sorumluluklarından kurtulup müslümanların sahip oldukları haklardan yararlanmak veya İslâm'a karşı besledikleri kötü niyetlerini gerçekleştirmek için müslüman kisvesine bürünmüştür.² Böylece İslâm kültürü, bu geniş coğrafyada çok farklı kültürlerle doğrudan temasa geçmiş ve etkileşim sonucu eski homojenliğini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Diğer taraftan Emevî devrinin sonlarından itibaren, başta eski Yunan medeniyetine ait olmak üzere, felsefî muhtevası ağır basan antik kültür kaynaklarının (ulûm-ı evâil, ulûm-ı kadîme) Arapça'ya tercüme edilmeye başlaması, özellikle Abbâsî döneminde tercüme hareketinin kurumsallaştırılması bu etkileşim sürecini hızlandırmış ve sonunda, İslâm dünyasında da dînî problemleri felsefî metotla ele alıp açıklama gayretleri revaç bulunmuş, hattâ düşünce hayatına hâkim olmuştur.³ Müteahhir Mutezilî düşünce, bu etkileşimin ve aklî veya felsefî İslâm kelâmının en tipik örneğidir.⁴ Nitekim, öteden beri din ve felsefenin tartışma konularından birini teşkil eden *kader* konusu etrafındaki ateşli tartışmalar, Kaderiyye ve Cebriyye gibi karşı uçlarda yer alan grupları ortaya çıkarmıştır. Diğer taraftan, Hz. Ali ile Muâviye arasındaki *tahkîm* teklifine razı olmayıp Ali'den ayrılarak bu olaya karışan bütün tarafları "büyük günah" işledikleri gerekçesiyle tel'in ve tekfir eden Hâriciyye⁵; buna karşılık "büyük günah işleyen" in (*mürtekib-i kebîre*) âkibetini ahirette Allah'a havâle ederek "ilgisizlik tavrı" gösteren Mürcie⁶ ile bu konuda *el-menzile beynel-menziletayn* adını verdikleri "fisk" konumunda bulunduğunu öne süren Mutezile⁷,

² İbn Tabâtabâ, *el-Fahrî*, s. 123; Talat Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 42.

³ Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesi*, s. 309.

⁴ Başlangıçta sadece İslâm düşüncesini savunma amacıyla felsefeyi benimseyen Mu'tezile, sonraları Yunan kültürünün etkisiyle yeni bir devre girmiş ve başlangıçtaki amacından uzaklaşarak felsefeyi İslâm akaidinin savunmasında kullanmak için değil, bizâtihi öğrenmeye ve onda derinleşmeye yönelmişlerdir. (Bkz., Koçyiğit, *Münakaşalar*, s. 76).

⁵ Toshihiko İzutsu, *İman Kavramı*, s. 14-15; Watt, Hâricîlerin bu vb. inanç esaslarının temelinde "Hüküm, ancak Allah'ındır (lâ hükme illâ lillâh)" sloganının bulunduğunu söyler. (Bk., *İslam Düşüncesi*, s. 16, 18).

⁶ İzutsu, *a.g.e.*, s. 106; Watt, *a.g.e.*, s. 155-156.

⁷ İzutsu, *a.g.e.*, s. 63-64; Watt, *a.g.e.*, s. 260.

Buhârî asrının önde gelen ve bid'atçı sayılan yaygın itikadî akımları olarak görülmektedir.⁸

Bunlar arasında, ortaya çıkışı II./VIII. asır başlarına kadar uzanan Mu'tezilî düşünce, özellikle Abbâsî hilâfetine 218-232 yılları arasında, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık devrinde en parlak yıllarını yaşamış⁹, zaman zaman baskıcı ve yayılmacı bir anlayışla bizzat siyâsî otorite tarafından korunmuş, başta ülkenin önde gelen âlimleri olmak üzere halk bu düşünceyi kabule zorlanmış, direnenler ağır şekilde cezalandırılmıştır. Ehl-i hadis arasında, Mihne diye adlandırılan bu dönem, geleneksel (selefi) İslâm anlayışı bakımından bir fetret devri sayılabilir.

Vâsık'tan sonraki Abbâsî halifesi Mütevekkil (847-861), halîfeliğinin daha ilk yılında Mu'tezile'ye karşı büyük bir mücadele başlatmış, bir taraftan sünnete bağlı hadisçi ve fıkıhçıları hediyeyle taltif edip onların gönüllerini almaya çalışırken, diğer taraftan mescidlerde ilim meclisleri oluşturmalarını emretmek suretiyle idarenin yeniden Ehl-i Sünnet¹⁰ çizgisine dönüş iradesini uygulamaya koymuştur. Siyâsî otoritenin, Ehl-i Sünnet lehine desteğini çekmesiyle gücünü ve etkisini önemli ölçüde yitiren Mu'tezile'nin geçmiş dönemde dînî düşünce alanında sergilediği farklı yaklaşım, geleneksel İslâm anlayışının etkisini kaybederek zayıflamasına yol açmıştır. Sünnî çevrelerce bir "tahribat" olarak algılandığı anlaşılan bu değişimin etkileri, ortamın uygun hale gelmesiyle yeniden gayretli bir çalışma ile giderilmeye çalışılmıştır. Herhalde bunun en belirgin tezâhürü, III./IX. asırda altın çağını yaşayan genel tasnif faaliyetleri yanında, Kur'an ve Sünnet'e sıkıca sarılmaya teşvik eden âyet, hadis ve selef ulemâsının sözlerini içeren ve genellikle *Kitâbü'l-İman*, *Kitâbü's-Sünne* veya *Kitâbü'l-Îtisâm* vb. adlar taşıyan¹¹ müstakil çalışmaların aynı zaman diliminde yaygın bir telif türü olarak görülmesidir. Bu alanda yapılan bir literatür taramasında, yazarlarının ölüm tarihine göre, II./VIII. asır başlarından itibaren iman konusunda yazılmış, bir kısmı Şîa, Mürcie ve Mu'tezile gibi değişik düşünce gruplarına ait olmak üzere, genellikle *Kitâbü'l-İman* adını taşıyan 59 eserden 47'sinin V./XI. asrın sonlarına kadar geçen zaman içinde telif edildiği; 20'si ehl-i hadis tarafından fikrî mücâdele çerçevesinde birer reddiye tarzında kaleme alınmış bu eserlerden 19'unun müellifinin III./IX. asırda yaşamış önde gelen hadisçilerden olduğu teşbit edilmiştir.¹² Ayrıca bu müstakil çalışmalara, konuyla doğrudan veya dolaylı şekilde değinen ve *Mesâil*, *Akîde* vb.

⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Yusuf Şevki Yavuz, "Buhârî'nin Halku Ef'âlî'l-ibâd'ı", *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî*, s. 247.

⁹ Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî*, s. 183-184.

¹⁰ Hz. Peygamber ve ahashabın yolunu takip edenler (ehl-i hadis) anlamında

¹¹ Bkz. Kettânî, *er-Risâle*, s. 37-39.

¹² Geniş bilgi için bkz. Sönmez Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 22-28; Ayrıca bkz. Yavuz, *Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî*, s. 247.

adlar taşıyan kitaplar da eklendiğinde¹³, değişik boyutlarıyla îman konusunun III./IX. asra damgasını vurduğu açıkça görülmektedir.

Bu nedenle III./IX. asır, hem kendi bünyesindeki bazı farklılıklara rağmen Ehl-i Sünnet'in geleneksel îman anlayışının ortaya konmasında gözardı edilemeyecek tarihî bir kesit niteliği taşımak, hem de sahâbe devrinden beri tartışılmalı olan îman konusunda selef çizgisinin olgunlaşma ve belirginleşme sürecinin sonu ile sistematik Ehl-i Sünnet kelâmının başlangıcının keşişme noktası olmak bakımından önemlidir.

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız hareketli ve sancılı tartışma ortamının Ehl-i Sünnet anlayışı lehine yatışmasıyla, eserlerinin türüne ve muhtevasına da yansdığı gibi, iç ve dış kaynaklı fikir akımlarının ortaya çıkardığını düşündüğü bir takım olumsuzlukları düzeltme gayretinde bulunanlardan birisi de Buhârî'dir.¹⁴ O, daha çok hadisçilik açısından yakaladığı karizmatik şahsiyeti yanında, döneminde yaşanan tartışmalara fikir ve eser boyutuyla duyduğu yakın ve ilgi bakımından da incelenmesi gerektiğine inandığımız bir şahsiyettir.¹⁵ Bu sebeple, onun îman konusundaki yaklaşımını, görüşlerini derli-toplu, öz ve net bir şekilde yansıttığını düşündüğümüz *es-Sahîh*'indeki "İman Bölümü" çerçevesinde ele almayı uygun gördük.

Sahîh'inde, "İ'tisâm Bölümü"nü girişinde geçen bir ifadesinden; ayrıca Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014)'nin İrbâd b. Sâriye'ye ait bir rivâyete dair verdiği bilgiden anlaşıldığına göre¹⁶, günümüze ulaşmış ve ulaşmadığı bilinmese de, "İ'tisâm" konusunda müstakil bir eser de yazdığı anlaşılan Buhârî¹⁷, her ne kadar hocası İshâk b. Râhûye'nin (ö. 238/852) "keşke sahîh hadisleri muhtasar bir kitapta toplasınız" tavsiyesi üzerine telif ettiği *Sahîh*'inde¹⁸, bölümlerin (kitab) ve konuların (bâb) tesbiti, sıralanışı ve muhtevanın seçimi, aynı zamanda dönemine

¹³ Bkz. Kutlu, *a.g.e.*, s. 20-21.

¹⁴ Bahârî'nin hayatı, eserleri ve görüşleri için bkz. A'zamî-Yavuz-Öğüt, "Buhârî", *DİA*, VI, 368-376; Müctebâ Uğur, *İmam Buhârî*, Ankara 1994; Kemal Sandıkcı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991, s. 3-13; Abdülmecid Hâşim, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakihin*, Beyrut, ts.

¹⁵ Yeri gelmişken işaret etmek gerekir ki, "Buhârî, zamanının siyasi ihtilâflarına karışmamış, mezhep kavgalarına girmemiştir." (bkz. Uğur, *İmâm Buhârî* s. 86) fikrine tamamen katılmıyoruz.

¹⁶ Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 96. Hâkim burada, İrbâd b. Sâriye hadisi için "Buhârî, 'Kitâbü'l-İ'tisâm bi's-sünne'nin baş kısmında bu hadisi rivâyet etti" diyor. Oysa bu hadis, *Sahîh*'in "İ'tisâm" bölümünde yer almamaktadır. Bu nedenle, mezkûr kayıt, muhtemelen Buhârî'nin müstakil Kitâbü'l-İ'tisâm'ına atıftır. (Bkz., İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatında "el-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne Bölümü*, (Basılmamış ders notu), s. 7 (9 no'lu dipnot).

¹⁷ "*Hadis Edebiyatında 'el-İ'tisâm bi'l-Kitâb ve's-Sünne' Bölümü*" adlı bir çalışmada konuyu inceleyen İsmail L. Çakan, *İ'tisâm* konusunu gerek bir bölüm bütünlüğü içinde sistematik, gerekse müstakil bir eser olarak ilk kez ele alan müellifin Buhârî olduğu kanaatindedir. (Bkz., *a.g.e.*, 7).

¹⁸ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 5.

uzanan fikrî dalgalanmalara karşı bir cevap niteliğinde olduğunu göstermektedir. Nitekim *Halku ef'âlî'l-ibâd*'ı da başlı başına Cehmiyye'ye bir reddiye niteliğinde yazdığı kaydedilmektedir.¹⁹ İbn Hacer'in verdiği bilgilere göre O, *Sahîh*'inin "Tevhîd Bölümü"nü Mu'tezile, Kaderiyye ve Cehmiyye'ye; "Fiten Bölümü"nü Hâriciyye'ye ve "Ahkâm Bölümü"nü de Râfiziyye'ye reddiye olarak kaleme almış²⁰ hatta "Fadâî"i, "Menâkib" ve "Fiten" bölümlerinde de Şîa ve Hâriciyye'ye cevap vermiştir.²¹ Bununla birlikte onun, *Sahîh*'inin belli bölümlerini sadece belli fikir akımlarına reddiye olarak yazdığını söylemek yerine (çünkü aynı fırkanın farklı grupları arasında bir konuda görüş ayrılığı bulunduğu gibi, farklı fırkaların bir konudaki görüşlerinde yakınlık, hatta aynılık olabilmektedir), daha geniş bir açıdan bakarak, meselâ "*İman Bölümü*"nü, görüşlerini ağırlıklı biçimde iman-amel münasebeti üzerine oturtan Mürcie'ye; ama aynı zamanda Cehmiyye, Kerrâmiyye, Hâriciyye, Mu'tezile ve Şîa'ya da cevap teşkil edecek şekilde oluşturduğunu söylemek, sanırız daha doğrudur.²²

Yaşadığı dönem, dolaştığı ve yerleştiği coğrafya itibariyle, Mürcie'nin yaygın ve etkin konumunu gören, özellikle de Buhârâ ve Semerkand'daki yayılışını izleyen Buhârî'nin²³ iman, İslâm, din ve amel konusundaki düşüncelerini anlamak her şeyden önce konu başlıklarının (terceme) iyi tahlil edilmesiyle mümkün olacağı düşüncesi, "Buhârî'nin (din) anlayışı, bab başlıklarındadır (fıkhu'l-Buhârî fî teracimih)"²⁴ sözüyle ifade edilmiştir. Bu bakımdan, onun yukarıda geçen konulardaki düşüncelerinin öncelikle ayrı bir bölüm olarak düzenlediği "İman Bölümü"nde yer alması tabiidir. Dolayısıyla bu bölüm çerçevesinde, onun iman konusundaki meselelere bakış açısını tesbit etmeye çalışacağız. Ancak, Buhârî'nin imanla ilgili görüşlerine geçmeden önce, mukayeseye imkan vermek ve o dönemde bu tartışmalara katılan fırkaların konuya ait yaklaşımlarını özetlemek faydalı olacaktır.

I. BUHÂRÎ DEVRİNDE İMAN KONUSUNDAKİ YAKLAŞIMLAR

İslâm inancının temel kavramlarının başında gelen iman konusu etrafındaki tartışmalar, özellikle ilk asırlarda müslümanlar arasında ciddi bölünmelerin ve zaman zaman sıcak çatışmalara dönüşen iç huzursuzlukların çıkmasına yol açan ilk ve en önemli etkenlerden biridir.²⁵ Bu tartışmalar, İslam toplumunda meydana

¹⁹ İbn Hacer, *a.g.e.*, a.y.; Mu'tezile ve Haşeviyye'nin muhtelif itikadî görüşlerinin yanlışlığını göstermek de bu bölümün telif edilme maksadı içinde gösterilmektedir (bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 248).

²⁰ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, XIII, 294.

²¹ Akyüz, *Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı*, s. 2.

²² Akyüz, *a.g.m.*, s. 5.

²³ Çakın, "Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD*, c. XXXII, s. 185.

²⁴ İbn Hacer, *Hedyü's-sârî*, s. 11.

²⁵ İbn Teymiyye, *el-İman*, s. 142.

na getirdiği derin olumsuzluklar bir yana bırakılacak olursa, ilk dönem müslümanlar arasında sistematik dinî düşüncenin oluşması ve gelişmesinin tohumlarını atmak gibi olumlu bir katkı sağladığı inkâr edilemez.²⁶

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız birtakım nedenlerle, îmanın kavramsal sorunlarıyla yüzyüze gelen İslâm bilginleri, îmanın tanımından başlamak üzere, muhtevasında, artıp eksilmesinde; İslâm, din ve amel kavramları ile olan ilişkisinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunları şöyle sıralamak mümkündür²⁷.

A. İman'ın Tanımı

1. İman, tasdik olmaksızın Allah'ı ve Hz. Peygamber'in O'ndan haber verdiği şeyleri kalben bilmek (Ma'rifet) tir. Ma'rifet ise gayr-i ihtiyârî olarak kalbin ve zihnin derinliklerinde beliren rûhî, zihnî ve duygusal bir olaydır.²⁸ Genel olarak Mürcie, Cehmiye ve bazı Râfîzîler ile ilk dönem Eş'arîler'i bu görüştedir.

2. İman, dil ile ikrardan ibarettir. Mürcie'den Kerrâmiyye bu görüştedir. Gassâniyye, Gaylâniyye, Neccâriyye, Sevbâniyye, Şebîbiyye ve Şimriyye gibi diğer bazı mürcîî gruplar ise, ikrârı îmanın rûknü, Ma'rifeti de şartı kabul ederler.

3. İman, kalb ile tasdik, dil ile ikrardır. Başta Ebû Hanîfe olmak üzere, Hanefîler'in büyük çoğunluğu bu görüştedir. Yine bir mürcîî olan Bîşr el-Merîsî ve taraftarlarına göre îman, sadece kalbin kabulü anlamında olmayıp ikrarı da içine alacak şekilde yalnız tasdikten ibarettir.²⁹

4. İman, kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amelden ibarettir. Hâriciyye, Mu'tezile, Şîa'dan Zeydiyye gibi fırkalarla Mâlik, Evzâî, Şâfiî, İshak b. Râhûye, Hâris el-Muhâsibî ve Ahmed b. Hanbel gibi ehl-i hadisin de aralarında bulunduğu selef âlimleri bu görüştedir.³⁰ Bununla birlikte, "söz amel" şeklinde formüle edilen ilk dönem îman tanımlarında geçen "söz" unsurunun, ikrar yanında tasdiki de kapsadığı anlaşılmaktadır.³¹

²⁶ İzutsu, *a.g.e.*, s. 11.

²⁷ Geniş bilgi için bkz., Ahmet Saim Kılavuz, *İman-Küfür Sınırı*, s. 19-51; İzutsu, *İman Kavramı*, 106-219; Emrullah Yüksel, "Buhârî'nin İman Anlayışı", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî*, s. 239-245; Murat Sülün, *İman-Amel İlişkisi*, s. 41-60.

²⁸ Tasdik ile marifetin her ikisi de kalbî bir olay olması sebebiyle birbirlerinden ancak küçük farklarla ayrılırlar. Tasdik, kalbte keşv ve ihtiyar sonucu meydana gelir. Ma'rifet ise keşv ve ihtiyar olmaksızın kalbte belirir. (Bkz. Kılavuz, *a.g.e.*, s. 22.)

²⁹ Mutlak anlamda, "İman, kalbin tasdikinden ibarettir" görüşü, Eş'arî (ö. 324/936), Bâkallânî (ö. 403/1013), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazâlî (ö. 505/1111), Şehristânî (ö. 548/1153) ve Âmidî (ö. 631/1233) gibi, hicrî dördüncü asırdan sonraki Ehl-i Sünnet âlimlerince de benimsenmiştir. (Bkz., Kılavuz, *a.g.e.*, s. 20.)

³⁰ Bkz., Lâleekâî, *Şerhu usûli i'tikâd*, VI, 955-964; İbn Receb, *Fethu'l-bârî*, I, 5-6.

³¹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 78, 79.

B. İmanın Muhtevâsı

İmanı tasdik, ikrar ve amel üçlüsünden ibaret görenler, hangi tür amellerin bu tanıma girdiği konusunda ihtilâf etmişlerdir. Hâriciyye ve bir kısım Mu'tezile, farz veya nâfile bütün amellerin îmanın ayrılmaz bir parçası olduğunu savunurken Mu'tezile'nin çoğunluğu, sadece farzların îmandan sayılacağı görüşündedir.³² Ehl-i sünnet âlimleri de ameli îmandan saymakla birlikte, onu îmanın ayrılmaz bir parçası değil kemâline olumlu veya olumsuz yönde etki eden bir unsur kabul etmişlerdir.³³

Hâricîler, büyük günah işleyen veya taatlardan birini terkedenden kimsenin kâfir ve ebedî cehennemlik olduğunu söylerken Mu'tezile böyle birinin îmandan çıktığını fakat küfre girmediğini, îman ile küfür arasında "el-Menzile beyne'l-menzileteyn" dedikleri bir yerde bulunduğunu, ancak tevbe etmeden ölmesi halinde ebedî cehennemde kalacağını savunmuşlardır. Halbuki ameli îmandan sayan ehl-i sünnet âlimlerine göre, ma'siyet mü'mini îmandan çıkarmaz.³⁴

C. İmanın Artıp Eksilmesi

İman konusundaki bir başka tartışma noktası, îmanda artma-eksilme meselesidir. Hanefîler, Maturîdî ve bazı Eş'arîler, îmanda artıp eksilmeyi mümkün görmezken Mu'tezile ve Eş'arîler'in çoğunluğu ile aralarında Buhârî'nin de bulunduğu Selefler, bunun mümkün olduğu kanaatinde dir.³⁵

Yukarıda özetlemeye çalıştığımız îman konusundaki yaklaşımların birbirlerine karşı konumlarını dikkate alarak şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Hâricîler ve Mürcie, îman tartışmalarının iki zıt ucunda yer almaktadır. Hâricîler'de, îman ile amel arasında "kayıtsız-şartsız ilgi" gözlenirken, Mürcie'de bunun aksine, "kayıtsız-şartsız ilgisizlik" söz konusudur. Mu'tezile, amelin îmanla irtibatını temelde kabul ederek "el-menzile beyne'l-menzileteyn" teorisiiyle ile Hâricî anlayışı; buna karşılık Ehl-i Sünnet yaklaşımı da, "fisk" teorisiiyle Mürcie'nin îman-amel anlayışını bazı kayıtlarla disiplin altına almıştır. Böylece, Mu'tezile Hâricî ağırlıklı; Ehl-i Sünnet ise Mürcie ağırlıklı yaklaşımı ile iki zıt kutup arasında bir bakıma uzlaştırıcı bir rol oynamıştır.³⁶

İmanla ilgili bu genel yaklaşımları özetleyip değerlendirdikten sonra, aynı konularla ilgili Buhârî'nin görüşlerini tesbite geçebiliriz.

³² Aynî, *Umdetü'l-kârî*, I, 117.

³³ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, I, 40.

³⁴ Aynî, *a.g.e.*, a.y.

³⁵ Aynî, *a.g.e.*, I, 121-122.

³⁶ Sülün, *İman-Amel İlişkisi*, s. 55-61.

II. BUHÂRÎ'NİN İMAN KONUSUNDAKİ YAKLAŞIMI*

A. İmanın Tanımı

Buhârî, "İman" bölümünün hemen başında, İmanı, "söz ve fiilden ibarettir; artar ve eksilir" diyerek tanımlamış³⁷, başka bir sözünde binden fazla âlimden hadis yazdığı halde, "İman, söz ve ameldir" diyenlerden başkasından ve İmanı "söz"den ibaret sayanlardan hadis yazmadığını belirtmiştir.³⁸ İlk bakışta çok net gibi gözüken bu tanım, kaçınılmaz olarak şöyle bir soruyu akla getirmektedir: Genelde hadisçilere nisbet edilen selefi din anlayışına göre İman, tasdik, ikrar ve amel üçlüsünden ibaret iken, aynı anlayışa sahip olduğu bilinen Buhârî, bu tanımda niçin "tasdik(itikad)" unsuruna açıkça yer vermemiştir? Böyle bir soruyu bir kaç açıdan cevaplandırmak mümkün gözükmektedir. Birincisi, daha önce de belirtildiği gibi ilk dönem İman tanımlarında geçen asıl unsurlar, "söz" ve "amel"dir. Bu tanımlarda yer alan "söz" unsuru, "ikrar" ve "tasdik"i de içermektedir.³⁹ Başka bir ifadeyle, geç dönem Ehl-i Sünnet çevrelerinde yaygınlaşan tasdik+ikrar+amel şeklindeki İman formülü, erken dönem hadisçi geleneğindeki söz+amel=İman formülünün açılımından başka bir şey değildir.⁴⁰ Buhârî de bu geleneğin mensubu olarak aynı tanıma bağlı kalmıştır. İkincisi, ehl-i sünnetin İman tanımında, ortak ve farklı unsurların neler olduğuna bakılacak olursa, hepsinin İman tanımında, "tasdik" in müşterek; "ikrar (söz)" ve "fiil (amel)" in ise tartışmalı unsurlar olduğu görülür. İşte bu nedenle Buhârî, zaten "muttefakun aleyh" olan "tasdik" unsurunu zikretmeye lüzum görmemiş, fakat tartışmalı diğer iki unsur konusundaki tercihini her ikisinden yana koyduğunu beyan etmiştir.⁴¹ Başka bir açıdan, bu soruya şöyle de cevap verilebileceğini düşünüyorum: Buhârî,

* Her ne kadar daha önce Sayın Emrullah Yüksel tarafından "Buhârî'nin İman Anlayışı" (Bkz. *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî*, s. 239-245) adıyla bir sempozyum tebliği çerçevesinde incelenen konu, İmanın tanımı ve artıp eksilmesi ekseninde ele alınmış, İman, İslâm, amel ve din kavramları arasında Buhârî'nin kurduğu düşünülen ilişkiye neredeyse hiç değinilmemiş, böylece konunun bir kısmı aydınlatılabilmıştır. Değerli meslektaşım Kâmil Çakın da "Buhârî'nin, Mürcie İle İman Konusunda Tartışması" başlığıyla, bu konuda bir makale yazmış, ancak adından da anlaşılacağı gibi konuyu özellikle Buhârî-Mürcie odaklı olarak ele almıştır. Halbuki Buhârî'deki "İman" bölümü, Mürcie ile birlikte, bu konuda farklı yaklaşımlar sergileyen Hâriciyye, Şia, Mu'tezile ve hattâ bazı konularda Mürcie'den ayrılan Cehmîyye ve Kerrâniyye gibi alt mürcif gruplara da cevap niteliğindedir. Bu nedenle, konuyu daha geniş açıdan ele alıp detaylı ve sistematik bir şekilde yeniden incelemeyi uygun gördük. Diğer taraftan, asıl konuya girmeden önce, İslâm toplumundaki düşünce hareketlerinin ilk örneğini oluşturan İman tartışmalarının tarihî arka plânını ve Buhârî asrına kadar oluşmuş belli başlı İman yaklaşımlarını özetleyerek onun İman düşüncesinin öncekilerle mukayese edilip konununun daha somut biçimde belirlenmesine imkân vermeye çalıştık.

³⁷ Buhârî, "İman" 1.

³⁸ Lâlekkâî, *Şerhu usuli i'tikad*, VI, 959.

³⁹ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 81.

⁴⁰ Kutlu, *a.g.e.*, s. 77, 78.

⁴¹ Kirmânî, *el-Kevâlibü'd-derârî*, I, 70; Aynî, *Umdetü'l-karî*, I, 125.

tanımında geçen "fiil" kelimesini "kalbî fiil"i de kapsamak üzere geniş anlamda kullanmıştır.⁴² Dolayısıyla bu kullanıma göre Buhârî'nin tanımının açılımı, "îman, söz, uzvî (amel) ve kalbî (tasdîk) amelden ibarettir" şeklindedir. Belki de aynı zamanda buna dikkat çekmek üzere O, "Ameller niyetlere göredir" hadisini bâb başlığı yaparak îmanı, ancak niyetle muteber olan amellere dahil etmekle bir taraftan bu duruma⁴³, diğer taraftan da başta Cehmiyye olmak üzere îmanı, "tasdîk olmaksızın sırf marifet" diye tanımlayanların⁴⁴ görüşünün yanlışlığına işaret etmek istemiştir. Ayrıca, üçüncü babın başlığı dikkatle incelendiğinde, orada Buhârî'nin anlayışına göre îmanın muhtevasının genel unsurlarını ve onların başında "tasdîk" in geldiğini açıkça görmek de mümkündür. O, bu başlığı şöyle oluşturmuştur: "İmanla ilgili işler ve Allah Teâlâ'nın iyilik (birr) yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmeniz değildir. Asıl iyilik, o kimsenin yaptığıdır ki, Allah'a, âhiret gününe, meleklerle, kitaplara, peygamberlere inanır. Yakınlara, yetimlere yoksullara, yolda kalmışlara, dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir. Andlaşma yaptığı zaman sözünü yerine getirir. Sıkıntı, hastalık ve savaş zamanlarında sabreder. İşte doğru olanlar, bu vasıfları taşıyanlardır. Müttakiler, ancak onlardır." (el-Bakara 2/177) ve 'Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir. ...' (el-Mü'minûn 23/1 vd.) sözü⁴⁵. O halde Buhârî'ye göre îman, içeriğinde kalbî, kavli ve uzvî amellerin bulunduğu çerçeve bir kavramdır, denilebilir.

Ayrıca, "tasdîk" bir "kalbî fiil" olarak kabul edildiği takdirde, "ikrar" da pek tabii ki "lisânî bir fiil" görülme gerekir. Nitekim Ebû Ubeyd ve Âcurrî gibi, îman konusunu inceleyen bazı âlimler, birtakım âyetlere ve dil özelliklerine dayanarak bunu temellendirme yoluna gitmişlerdir.⁴⁶ Bu durumda, Buhârî'nin, îmanı kısaca "fiilden ibâret" gördüğü, başka bir deyişle onu "fiil"de topladığı da söylenebilir. İleride görüleceği üzere, Buhârî'nin îman ile amel arasındaki "muhtevâ denkliği" tezi dikkate alınırsa, böyle bir tanımın da Buhârî açısından doğrulanma imkânı vardır.

Diğer taraftan Buhârî'nin, "Nebî'nin (s.a.s.) 'İslâm, beş esas üzerine kurulmuştur' sözü" cümlesiyle birinci bâb başlığının hemen ardından zikrettiği "o, söz ve fiildir..." ifadesindeki "o (hüve)" zamîrinin, bâb başlığında geçen "İslâm" kelimesine atfedilmesi de mümkündür. Bu durumda Buhârî'nin tanımladığı şey, "İslâm" olmaktadır ki, îman ile islâm'ı eş anlamlı iki kavram olarak kabul eden Buhârî'ye göre böyle bir tanımın da doğru olduğu söylenebilir.

⁴² Yüksel, *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî*, s. 242.

⁴³ Buhârî, "İman", 42.

⁴⁴ Kılavuz, *a.g.e.*, s. 21-22.

⁴⁵ Buhârî, "İman", 3.

⁴⁶ Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 80, 81.

B. Muhtevâsı

Kitâbü'l-Îman'ın hemen bütün konu başlıklarında bir yandan "Îmanla ilgili davranışlar", "Namaz îmandandır", "Zekât vermek îmandandır" gibi ifadelerle, genelde amelin îmandan olduğu esasını vurgulamak isteyen Buhârî⁴⁷ diğer yandan, utanmak, ramazan gecelerinde (veya Kadir gecesinde) nâfile namaz kılmak, cenâzenin ardından gitmek vb. fiilleri îmandan saymakla sadece farz değil, nâfile amelleri de îmanın muhtevâsına dahil etmiştir. Buhârînin amel-îman ilişkisine dair bu tavrı, Hâriciyye'nin îmanın muhtevâsı ile ilgili genel görüşüyle örtüşse de, ameli, îmanın rûknü saymama noktasında ondan; sadece farz amelleri îmana dahil etme noktasında da Mu'tezile'den ayrılmaktadır.

C. Îmanın Artıp Eksilmesi

Îmanın mümindeki gücü ve etkisi bakımından artan ve eksilen, yani değişken bir olay olduğunu açıkça ifade eden Buhârî'ye⁴⁸ göre îman, muhtevâsında yer alan üç unsur (söz, fiil ve tasdik) açısından da artıp eksilmesi söz konusudur.⁴⁹ Ancak, Buhârî'nin kasdettiği artma ve eksilme, îman edilmesi gereken esasların (mu'menun bih) sayısı (nicelik) açısından değil, kuvvet ve za'f (nitelik) bakımındandır. Çünkü vahiy dönemi kapandıktan sonra, inanılması ve yapılması gerekli dinî esaslarda herhangi bir artma veya eksilme sözkonusu değildir. Ancak, icmâlen inanılan konuların herbiri ayrı ayrı incelenip öğrenilerek inanılacak olursa, icmâlden tafsîle, taklidden tahkîke yöneldikçe îmanda kalite açısından "güçlenme" anlamında bir artış (veya aksi yöndeki davranışlar sebebiyle "zayıflama" anlamında bir azalış) olacağı inkâr edilemez.⁵⁰ Dolayısıyla o, "artma ve eksilme" sözü ile, îmanın müminde ulaştığı seviyeyi, başka bir ifade ile olgunluğunu (kemâl) kasdetmektedir. Nitekim Nevevî de (ö. 676/1277), "...Açıkça görülmektedir ki; bizzat tasdik, (kâinata) bakış ve delillerin ortaya çıkışı ile artar. Bu nedenle gönülden îman edip hiçbir tesirin îmanlarını sarsamadığı (siddîk) kimselerin âmanı, müellefe-i kulûb ve benzerlerinin îmanlarından çok daha kuvvetli olduğu inkâr edilemez. Hiç bir akıl sahibi, Hz. Ebû Bekr es-Siddîk'ın (r.a.) îmanının, diğer müslüman fertlerin îmanı ile aynı olmadığında şüphe etmez. Bundan dolayı Buhârî, *Sahîh*'inde, İbn Ebî Mûleyke'nin 'Nebî'nin (s.a.s.) otuz ashabına yetiştim. Hepsi, kendi adına nifaktan endişe ediyordu ve hiç biri

⁴⁷ Nevevî, *el-Minhâc*, I, 262

⁴⁸ Buhârî, "Îman", I. Bu görüş, aynı zamanda selef-halef Ehl-i Sünnet'in geneline aittir. Fesevî, "Mekke-Medîne, Basra, Kûfe ve Şam'daki Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat bu görüştedir." dedikten sonra genellikle hoca tabakasından pek çok şahsın adını zikreder. Abdürrezzâk b. Hemmâm (ö. 211/826) ve Lâlekâî (ö. 418/1027) de, Sahâbe, Tâbiîn ve daha sonraki nesillerden bu görüşü benimseyen önemli şahsiyetlerin adlarını zikreder. (Bkz., Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikad*, VI, 955-964, 1028, 1035-1036; Nevevî, *a.g.e.*, I, 261-262; İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, I, 40; Aynî, *Umdetü'l-karî*, I, 121).

⁴⁹ Aynî, *a.g.e.*, a.y.

⁵⁰ Çakan, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümler", *MÜİFD*, sy. 5-6, s. 267.

Cibrîl ve Mîkâil gibi îmana sahip olduğunu söylemiyordu' sözüne⁵¹ yer vermiştir" diyerek bu durumu delillendirmeye çalışmıştır.⁵²

Buhârî, "Kitâbü'l-îmân"ın bir mukaddimesi niteliğinde olmak üzere, îmanın arttığının delili olarak bazı âyet ve hadislerden iktibaslarla bulunmuş ve bu konuda şu âyetlere yer vermiştir: "İmanlarını bir kat daha artırsınlar diye..." (el-Fetih 48/4), "...Biz de onların hidâyetini artırdık." (el-Kehf 18/13), "Allah doğru yola gidenlerin hidâyetini artırır..." (Meryem 19/76), "Doğru yolu bulanlara gelince; Allah, onların hidâyetlerini artırır ve sakinmalarını sağlar" (Muhammed 47/17), "...İman edenlerin îmanını artırsın..." (el-Müddessir 74/31), "...derler ki: 'Bu, sizin hanginizin îmanını artırdı?' İman edenlere gelince; (bu sûre) onların îmanını artırır..." (et-Tevbe 9/124), "...'Aman sakinin onlardan' dediklerinde, bu onların imanını artırdı..." (Âl-i İmrân 3/173), "Bu, onların ancak îmanlarını ve Allah'a bağlılıklarını artırdı." (el-Ahzâb 33/22).

Kirmânî (ö. 786/1384) ve İbn Hacer, yukarıda zikredilen âyetlerin, îmanın azalmasına değil, sadece artmasına delil olabileceği itirazını, "Artması mümkün olan şeyin azalması da zorunlu olarak mümkündür."⁵³ diyerek mantık açısından cevaplandırmıştır.

İmanın artıp eksileceğine dair yukarıdaki âyetleri zikrettikten sonra, aynı konuda delil olarak bazı hadislerle de yer veren Buhârî, "Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek îmandandır" sözüyle⁵⁴, kalbî birer olgu niteliğindeki sevgi ve nefretin kişiden kişiye farklılık arzemesi sebebiyle îmanın artıp eksileceğini ispatlamaya çalışmıştır.

Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/719), vâlisi Adî b. Adî'ye (ö. 120/738) yazdığı mektupta "Şüphesiz îmanın birtakım farzları, esasları, yasakları ve sünnetleri vardır. Kim bunları tam olarak yerine getirirse, îmanını tamamlamış olur; kim de yerine getirmezse, îmanını kemâle erdirmiş olmaz..." diyerek⁵⁵ îman olgunluğunu, amellerin yerine getirilip getirilmemesine bağlamasını, hem önde gelen tâbîî âlimlerinden olan Ömer b. Abdülazîz'in de ameli îmandan sayma konusunda aynı görüşü benimsediğine, hem de îmanın, amelle bağlantılı bir değişken olarak artıp eksileceğine delil getirmiştir.

⁵¹ Buhârî, "İman", 26.

⁵² Nevevî, *a.g.e.*, I, 264.

⁵³ Kirmânî, *a.g.e.*, I, 71; İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 40; Aynî, *a.g.e.*, I, 125.

⁵⁴ Buhârî, "İman", 1. Buhârî'nin burada kullandığı "Allah için sevmek ve Allah için buğzetmek" ifadesi, Ebû Dâvûd'un rivâyet ettiği "amellerin en üstünü, Allah için sevmek ve Allah için buğzetmektir" hadisinden alınmıştır. (Bkz. Ebû Dâvûd, "Sünne", 3. Ayrıca benzer anlamdaki hadisler için bkz., Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme", 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 146)

⁵⁵ Buhârî, "İman", 1; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, XI, 48-48.

Hız. İbrâhim îman ettiği halde, kalbinin mutmain olması için, Allah'dan, ölümleri nasıl dirilteceğini kendisine göstermesini istemesini de⁵⁶, ilme dayalı (ilme'l-yakîn) mutlak îman ile müşahadeye dayalı (ayne'l-yakîn) îman arasında bir itmi'nan farkının, başka bir deyişle bir kuvvet farkının bulunduğu, dolayısıyla kâinata bakış ve delillerin tezahürü ile "kalbî tasdik" açısından dahi îmanın artıp eksileceğinin delili saymıştır. Nitekim bu âyeti, Saîd b. Cübeyr (ö. 94/113) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) "...îmanımın artması için..." şeklinde tefsir etmişlerdir.⁵⁷

Muaz b. Cebel'in (ö. 12/633), Esved b. Hilâl'e (ö. 84/703) "Oturup bir süre îman edelim" demesini⁵⁸; İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) "Yakîn, îmanın tamamıdır" sözünü⁵⁹; İbn Ömer'in (ö. 73/692) "Kul, gönlünü kemiren şeyleri terketmedikçe gerçek takvaya ulaşamaz" ifadesini⁶⁰ îmanın artıp eksilmesinin sahâbeden gelen delilleri arasında zikretmiştir.

Buhârî, yukarıdaki Kur'an ve sünnet delillerini naklettikten sonra, "Dini ayakta tutun ve onda ayrılığa düşmeyin diye Nûh'a tavsiye ettiğini, sana vahyettiğimizi, İbrahim'e, Mûsâ'ya ve İsâ'ya tavsiye ettiğimizi Allah size din kıldı. ..." (eş-Şûrâ 42/13) âyetini, Mücâhid b. Cebr'in "Sana ve o'na (Nûh'a) yâ Muhammed, tek bir din tavsiye ettik" diye tefsir ettiğini belirterek⁶¹, îmanın artıp eksilmesi olgusunun, ayrıntıları farklı olsa da, İslâmîyet'te olduğu gibi ondan önceki ilâhî dinler için de geçerli müşterek bir esas olduğunu vurgulamak istemiştir.

Hadisten iktibasla "İmanın tadı" başlığını koyduğu bâbta "şu üç haslet kimde bulunursa, îmanın tadına varır: Allah'ı ve Resûlü'nü her şeyden çok sevmek, sevdiğini Allah için sevmek ve küfre dönmeyi cehenneme atılmak kadar çirkin görmek"⁶² hadisine yer vermesinin bir sebebi de îmanın tadına varmada müminler arasında fark bulunduğunu belirtmektir.

Buhârî ayrıca, îmanın artıp eksileceğine dair müstakil bir başlık da açmış ve bu başlıkta, birinci bâbta geçtiği halde, îmanın artmasına delâleti sarih olan "Onların hidâyetlerini artırdık" ve "Allah, îman edenlerin îmanını artırır" âyetlerini tekrarladıktan sonra "Bugün sizin dininizi kemâle erdirdim..." (el-Mâide 4/3)

⁵⁶ el-Bakara 2/260.

⁵⁷ Lâlekâf, a.g.e., VI, 966, 1031.

⁵⁸ Buhârî, "İman", 1; İbn Ebî Şeybe, a.g.e., XI, 25-26. Muaz b. Cebel'in, bu sözleyle hakîki anlamda îmanı değil, îmanı güçlendirecek zikir türünden bazı faaliyetleri kasdetmiştir. (Bkz. Lâlekâf, a.g.e., VI, 1014).

⁵⁹ Buhârî, "İman", 1; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, V, 34; Beyhakî, *Zühd*, s. 361.

⁶⁰ Buhârî, "İman", 1.

⁶¹ Buhârî, "İman", 1.

⁶² Buhârî, "İman", 9.

âyetininin akabinde, "(Kişi), kâmil îmanın gereklerinden bir şey terkederse, (îmanı) nakıstır." diyerek⁶³ îmanın artabileceği gibi eksilebileceğine bu âyeti delil getirmiştir. Diğer taraftan bu bâbta, kalbinde hardal tanesi, hatta zerre kadar îman olduğu halde "lâ ilâhe illallah" diyenin cehennemden çıkarılacağına dair hadisi⁶⁴ zikrederek uzvî ameller açısından olduğu gibi kalpteki îman (itikâd, tasdik) açısından da îmanın artıp eksilebileceğine işaret etmiştir.

İmanın artıp eksilebileceği fikrini, "Mü'minler, amel konusunda birbirinden üstündür" başlığıyla açıkça ifade eden Buhârî, bu görüşünü iki hadisle ispatlama gayreti içindedir. Bunlardan birincisinde "kalbinde hardal tanesi kadar îman olanın cehennemden çıkarılacağı" belirtilirken⁶⁵, diğerinde Hz. Peygamber'e, rüyasında, üzerlerinde farklı uzunlukta gömlekler bulunan bir takım insanların gösterildiği ve bunlar arasında, üzerinde sürüklemekte olduğu (uzun) gömleği bulunduğu halde Hz. Ömer'in de yer aldığı ve bu farklı uzunluktaki gömlekleri, insanların amel veya îmandaki farklılıklarından kinâye olmak üzere Hz. Peygamber'in "din" diye yorumladığı ifade edilmektedir.⁶⁶

Buhârî, bazı hadislerin îmanın artıp eksilmesine delâlet ettiğini ispatlamaya çalışırken Arapça'nın bazı inceliklerinden de yararlandığı anlaşılmaktadır. Mese-lâ, aynı zamanda başlık yaptığı "Müslüman (el-müslimü), müslümanların dilinden ve elinden güven içinde oldukları kimsedir" hadisinde, cümlenin iki ana kısmının da (mübtada-haber) marife, "el-müslimü" kelimesinin de mutlak bir cins isim halinde bulunmasının "fazilet ve kemal"e delalet ettiğini⁶⁷ düşünmüş olmalı ki, hadiste geçen "olgun müslüman (el-müslimü)" tipinden daha alt seviyelerde müslümanların bulunduğunu, bunun da "islâm" ile eş anlamlı kabul ettiği "îman"ın amellerle orantılı olarak artıp eksildiğini gösterdiğini ihsas etmektedir. Nitekim Buhârî, aynı hadisi bir sonraki babta başka bir tarikle, "Hangi İslâm daha üstündür?" başlığı altında tekrarlama da bu yorumu güçlendirmektedir.⁶⁸

D. İman-İslâm İlişkisi

Buhârî'ye göre îman ve İslâm, aynı şeyi ifade eden eş anlamlı iki kavramdır.⁶⁹ Mu'tezile'nin cumhûru ile bazı kelâmcı ve hadisçilerin de benimsediği bu görüşü⁷⁰, Buhârî şu iki yolla ortaya koymuştur:

⁶³ Buhârî, "İman", 33.

⁶⁴ Buhârî, "İman", a.y.

⁶⁵ Buhârî, "İman", 15.

⁶⁶ Buhârî, "İman", a.y.

⁶⁷ Bkz. İbn Hacer, a.g.e., I, 45; Aynî, a.g.e., I, 150.

⁶⁸ Buhârî, "İman", 5; Aynî, a.g.e., I, 149.

⁶⁹ İbn Hacer, a.g.e., I, 94; Yavuz, a.g.e., s. 251.

⁷⁰ Aynî, a.g.e., I, 123, 218.

1. Bâb başlıkları

“İmanla ilgili işler”⁷¹ başlığı altında îmanın altmış küsur su’besinin bulunduğu, hayânın da îmandan olduğuna dair hadisi zikrettikten sonra, bazı hadislerde İslâm veya îmanla irtibatlandırılan davranışları bâb başlığı yapmıştır. “Hayâ îmandandır”⁷², “Yemek yedirmek İslâmdandır”⁷³, Resûlullah’ı sevmek îmandandır”⁷⁴, “Selâm vermek İslâmdandır”⁷⁵, “Zekât vermek İslâmdandır”⁷⁶, “Namaz kılmak îmandandır”⁷⁷ gibi. Bunların bir kısmının İslâm’dan olduğu bilindiği halde, aynı zamanda onları îmandan sayması, medlûlleri aynı (amel) olan lâfızların birbirinin murâdifi olduğu düşüncesiyle, îman ve İslâm kelimelerinin eş anlamlı olduğunu ispatlamaya çalışır.

2. Âyet ve hadisler

İman ile İslâm’ın farklı kavramlar olduğunu iddia edenlerin dayandığı âyet ve hadisi, Buhârî tam tersine îman ile İslâm’ın aynı şeyler olduğunu kanıtlamak için kullanmıştır. Ona göre, “Bedevîler, ‘îman ettik’ dediler. De ki: ‘Siz, îman etmediniz, ama ‘boyun eğdik’ deyin. ...’ (el-Hucurât 49/14) âyetinde geçen “İslâm”, hakiki anlamda olmayıp zahiren boyun eğmek veya öldürülmek korkusuyla teslim olmak (istislâm) anlamında mecazdır. Hakiki anlamda “İslâm” ise, “Allah katında gerçek din, İslâmdır” (Âl-i İmrân 3/19) ve “Her kim İslâmdan başka bir din ararsa, o (din) asla ondan kabul edilmeyecektir” (Âl-i İmrân 3/85) âyetlerinde bahsedilen “İslâm”dır. Çünkü, özellikle bu son âyette açıkça görülmektedir ki, İslâm’dan başka hiç bir din makbul değildir. Buhârî’ye göre, Cibrîl hadisi’nde de görüleceği gibi “îman” ve “din” kavramları muhteva bakımından birbirine denk olduğuna göre, îman eğer İslâm’dan başka bir şey ise makbul olmaması gerekir. Halbuki böyle değildir.⁷⁸ Dolayısıyla, îmanla aynı anlamı yüklediği İslâm, “din” olan islâmdır.

Buhârî, Hz. Peygamber bir takım kimselere mal dağıtırken Sa’d b. Ebî Vakkas (ö. 57/677) ile aralarında geçen konuşmanın, bu konuda kendisi için delil olan kısmını şöyle rivâyet etmiştir: “...Dedim ki, yâ Resûlallah! Niçin filâna (mal) vermedin? Vallahi onun mü’min olduğunu sanıyorum.” Bunun üzerine Resûlallah: “veya müslim” buyurdu.”⁷⁹

71 Buhârî, “İman”, 3.

72 Buhârî, “İman”, 16.

73 Buhârî, “İman”, 6.

74 Buhârî, “İman”, 8.

75 Buhârî, “İman”, 20.

76 Buhârî, “İman”, 34.

77 Buhârî, “İman”, 30.

78 Aynı, *a.g.e.*, I, 123.

79 Buhârî, “İman”, 19.

Buhârî, Resûlullah ile Sa'd arasında üç defa aynen tekrarlanan bu konuşma-
da Sa'd'ın kullandığı "mü'min" kelimesi yerine Hz. Peygamber'in ısrarla "veya
müslim" ifadesini kullanmasını, "ev" harfinin, "anlam birlikteliği" (teşrik) ifade
ettiği⁸⁰ düşüncesiyle her iki kelimenin de aynı manaya geldiğinin delili saymıştır.

Bu konuda başka bir delili de, Hz. Peygamber'in Cibrîl hadisinde yaptığı İslâm
tanımı ile Abdülkays heyetine yaptığı İman tanımı arasındaki paralelliktir.
Cibrîl hadisinde İslâm'ı "Allah'a ibadet edip O'na şirk koşmamak, namaz kılmak,
farz olan zekâtı vermek ve ramazan orucunu tutmak" diye tarif eden Hz. Pey-
gamber, Abdülkays heyetine İmanı şöyle tanımlamıştır: "İman, Allah'tan başka
ilâh bulunmadığına, Muhammed'in Allah'ın resûlü olduğuna şehâdet etmek;
namaz kılmak, zekât vermek, ramazan orucunu tutmak ve ganimet malının beşte
birini vermektir."⁸¹ Bu iki tanımın muhtevası arasındaki paralellik, tanımı yapılan
kavramların da anlam bakımından birbirine denk olmasını gerektirir. O halde,
İman ile İslâm aynı şeydir.⁸²

Ancak, Buhârî'nin "İslâm" kelimesine verdiği hakîkî ve lügavî anlam dikka-
te alındığında, onun da "zâhiren boyun eğmek" anlamındaki İslâm'ı değil, içten
boyun eğme anlamındaki İslâm'ı, İmanla eş anlamlı kabul ettiği anlaşılmaktadır.
Dolayısıyla bu iki kavramı farklı kabul edenler ile bir noktada buluştuğunu
söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü "İslâm"ın farklı olduğunu söyleyenle-
rin gerekçesi de, bu kelimenin "boyun eğmiş görünmek (istislâm)" manasına
geldiğidir.⁸³ O halde, zâhirî İslâm'ın İmanla aynı olmadığı noktasında her iki
görüş birleşmektedir.

E. İman-Din İlişkisi

Buhârî'nin İmanla eş anlamlı kabul ettiği kavramlardan biri de "din"dir. Bu
görüşünü, bazı hadislerden iktibasta bulunarak bâb başlıklarına da yansıtmıştır.
"Fitnelerden kaçınmak dindendir"⁸⁴ "Din kolaylıktır"⁸⁵ ve "Din samimiyet-
tir"⁸⁶ gibi.

Ayrıca O, "Allah katında gerçek din İslâm'dır", "Her kim İslâm'dan başka
bir din ararsa, o (din) asla ondan kabul edilmeyecektir" ve "Bugün sizin dininizi
kemâle erdirdim ve size din olarak İslâm'ı seçtim" âyetlerini de din ile İslâm'ın,
dolayısıyla din ile İmanın eş anlamlı olduğuna delil saymıştır. Aynı bir bâb başlı-
ğında zikrettiği "Halbuki onlara ancak, dini yalnız O'na has kılarak ve hanîfler

⁸⁰ Aynî, *a.g.e.*, I, 221.

⁸¹ Buhârî, "İman", 40.

⁸² İbn Hacer, *a.g.e.*, a.y.

⁸³ Kılavuz, *a.g.e.*, s. 43.

⁸⁴ Buhârî, "İman", 12.

⁸⁵ Buhârî, "İman", 29.

⁸⁶ Buhârî, "İman", 43.

olarak Allah'a kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emrolunmuştu. Sağlam din de budur.” (el-Beyyine 98/5) âyetinde, îman ve İslâm'dan olduğu belirtilen bazı amellerin, sonuçta “din” diye nitelendirilmesi de bu konuda başka bir delildir.

İbn Battal, “Bugün sizin dininizi kemâle erdirdim...” âyetinin, îmanın artması ve eksilmesinin delili olduğunu, çünkü bu âyetin, farzların ve sünnetlerin tamamlanıp dinin sabitleştiği gün nâzil olduğunu söyleyerek bir şeyin kemâlinin tasavvur edilmesinin, noksanlığının da tasavvur edilmesini gerektireceğini ifade etmiştir⁸⁷

Mü'minlerin amel bakımından birbirinden farklı olduğu konusunda Hz. Peygamber'in: “Rüyamda, insanlar bana arzolundu; bazılarının üzerinde göğüslerine, bazılarının üzerinde ise daha aşağıya kadar uzanan gömlekler vardı. Bu arada, üzerinde çekip sürüklemekte olduğu bir gömlek bulunduğu halde Ömer b. el-Hattâb da bana gösterildi” buyurduğunu ve sahâbenin sorusu üzerine bu gömleği “din” diye yorumladığını anlatan hadisten⁸⁸ yola çıkarak kuvvet ve za'f bakımından mü'minden mü'mine farklılık gösteren îmanı, Hz. Peygamber'in “din” diye adlandırmasını îman-din denkleğinin başka bir göstergesi saymıştır.

Bu konuda zikrettiği en açık delillerden biri de, Cibrîl hadisidir. Hz. Peygamber, Cibrîl'in îman, İslâm, ihsan ve kıyamet zamanı ile ilgili sorularını cevaplandırdıktan sonra sahâbeye, “Cibrîl (a.s.), size dininizi öğretmek için geldi” buyurduğunu rivâyet etmiş, ardından “(Resûlullah) bütün bunları, ‘din’ olarak tanımladı” diyerek îman, İslâm, ihsan ve kıyamete dair bilgilerin “din” demek olduğuna işaret etmiştir.⁸⁹

F. Din-Amel İlişkisi

Buhârî, muhteva açısından îman-amel, îman-İslâm ve îman-din arasında kurduğu denklik ilişkisini, din ile amel arasında da kurmaktadır. Meselâ, “Allah'a en sevimli gelen din, en devamlı olandır” başlığı altında, namaz kılışıyla meşhur (medhedilen) bir kadın sebebiyle söylediği “Allah'a en sevimli gelen din, üzerinde sahibinin dâim olduğu dindir”⁹⁰ hadisini rivâyet etmesi, herhalde namaz vb. amellerin “din” ile ifade edildiğini anlatmak içindir. Bunun daha açık delili, yine yukarıda geçen Cibrîl hadisidir. Hz. Peygamber, Cibrîl'in îman, İslâm, ihsan ve kıyamet zamanı ile ilgili sorularını cevaplandırdıktan sonra: “Bu, Cibril'dir; insanlara dinlerini öğretmek için geldi” buyurarak, verdiği cevaplardaki kalbî ve uzvî amellerin hepsini “din” olarak adlandırmıştır.⁹¹ “Kitâbü'l-Îman”ın son

⁸⁷ Aynî, a.g.e., I, 296.

⁸⁸ Buhârî, “Îman”, 15.

⁸⁹ Buhârî, “Îman”, 37.

⁹⁰ Buhârî, “Îman”, 32.

⁹¹ Buhârî, “Îman”, 37.

babında, "Din, samimiyyettir" hadisini rivâyet etmesinin bir amacı da, dinin, kalbî bir amel olan "samimiyyet" anlamında kullanıldığını, başka bir deyişle din-amel arasındaki ilişkiyi vurgulamak için olmalıdır. "Dinini sakıyan kimsenin fazileti" başlığı altında, helâl veya haram olduğu tam belli olmayan şüpheli davranışlardan kaçınmayı "dini korumak" diye nitelendiren hadise yer vermesi de⁹² bu açıdan değerlendirilebilir.

G. İman-Amel İlişkisi

1. Anlam bakımından

Ameli îmanla eş anlamlı bir kavram olarak kabul eden Buhârî, "Ehl-i îman, ameller bakımından birbirlerinden üstündür"⁹³ başlığında bahsettiği "amel"den maksadı îmandır. Çünkü, bu başlık altında "kalbinde arpa, buğday hatta zerre miktarı 'hayır' olduğu halde 'lâ ilâhe illallah' diyen kimsenin cehennemden çıkarılacağını" ifade eden hadisi zikretmektedir. Halbuki bu hadiste mü'minler arasında üstünlük meydana getiren şey, Buhârî'nin bab başlığında "amel" dediği "îman"dır. Hatta mezkûr hadisin sonunda, aynı rivâyetin "hayır" kelimesinin yerine "îman" kelimesinin kullanıldığı başka bir tarikini muallak olarak vermesinin sebeplerinden biri de, kanaatimizce, "iyi amel" anlamına gelen "hayr"ın, "îman" kelimesi ile eş anlamlı olduğunu vurgulamaktır.

Bu görüşünü, "İman, bizâtihi 'amel'dir diyenler" başlığı ile açtığı bâbta⁹⁴ a- çıkça ifade eden Buhârî, şu âyetlerin tefsirine dayanır: "İşte yaptıklarınıza karşılık size mîras olarak verilen cennet (budur)" (ez-Zuhruf 43/72), "Rabbim hakkı için, mutlaka onların hepsini yaptıklarından dolayı sorguya çekeceğiz." (el-Hicr 15/92) ve "Amel edenler, böyle bir kurtuluş için amel etsin" (es-Sâffât 37/61).

Buhârî, yukarıda meâlini verdiğimiz ikinci âyetteki "yaptıklarından dolayı hesaba çekeceğiz" ifadesini, bir grup âlimin "lâ ilâhe illallah'dan hesaba çekeceğiz" cümlesiyle tefsir ettiğini belirtmektedir. Ameli îmanla özdeşleştiren bu anlayışa göre üçüncü âyetin de: "İman edenler, böylesi bir kurtuluş için îman etsinler" diye te'vil edilmesi mümkündür.⁹⁵ Bu durumda îmanın özü olan kelime-i şehâdetin kavî bir amel, bunun da ötesinde bizzat îmanın kalbî bir amel olduğunu ifade etmiş olmaktadır.⁹⁶

"De ki: Duânız olmasa, Rabbim size ne diye değer versin?" (el-Furkan 25/77) âyetindeki "duâ" kelimesini, "îman" diye tefsir eden Buhârî⁹⁷, muhteme-

⁹² Buhârî, "İman", 39.

⁹³ Buhârî, "İman", 15.

⁹⁴ Buhârî, "İman", 18.

⁹⁵ Aynî, *a.g.e.*, I, 211.

⁹⁶ Çakın, *a.g.m.*, s. 189.

⁹⁷ Buhârî, "İman", 2.

len İbn Abbâs'ın yorumuna dayanarak⁹⁸, duânın îman; îmanın da dua yerine kullanıldığını, dolayısıyla îmanın "kavlî amel" ile eş anlamlı olduğunu anlatmak istemiştir. Hatta bir iddiaya göre Buhârî, sözlükte de duânın îman anlamına geldiğini söylemiştir.⁹⁹

İmanın amelle eş anlamlı olduğuna dair Buhârî'nin bir başka delili de "Allah, sizin îmanınızı asla zayıf edecek değildir" (el-Bakara 2/143) âyetidir. "Namaz îmandandır"¹⁰⁰ başlığı altında zikrettiği bu âyetin sebab-i nüzûlüne dayanarak buradaki îman kelimesinin "namaz" anlamına geldiğini belirtmek suretiyle, Kur'an'da dahî îmanın amel anlamında kullanıldığına dikkat çekmiştir.

Buhârî'ye göre îmanın unsurlarından birinin de "tasdîk" olduğunu daha önce söylemiştik. Tasdîk ise kalbî bir fiildir. Buhârî ma'rifeti de kalbî bir fiil olarak kabul etmekte bu konuda "...Lâkin kasıtlı yaptığınız yeminlerinizden dolayı sizi sorumlu tutar..." (el-Bakara 2/225) âyetini delil getirmektedir. Bu âyete göre Buhârî, ma'rifeti "azme dayalı olarak kalbe yerleşmiş bir bilgi" haliyle îmandan kabul etmektedir ki, bu da "tasdîk" demektir. O halde Buhârî'ye göre îmanın rukünlerinden olan tasdîk de, sonuç olarak kalbî bir fiildir. Böylece o, hem îmanı "kalbin tasdîki olmaksızın sırf ma'rifet" sayan Cehmiyye, Mürcie ve bazı Râfiziyye'ye hem de "kelime-i şehâdeti relaffuz etmek" ten ibaret gören Kerrâmiyye'ye karşı çıkmaktadır.¹⁰¹

Aslında, Buhârî'nin îman-amel ilişkisi konusundaki bu tutumu, hadisçilerin geleneksel tavrıdır. Çünkü onlar, Ebû Zerr'in (ö. 32/652) "İyilik (el-birr), yüzlerinizi doğu ve batı tarafına çevirmek değildir..." (el-Bakara 2/177) âyeti ile ilgili bir rivâyetine dayanarak îmanın Kur'an'da geçen anlamlarından birinin de "birr (iyilik)" olduğu görüşündedir.¹⁰²

2. Muhtevâ bakımından

Aslında Buhârî'nin, Kitâbü'l-îman'da öne çıkarıp ısrarla üzerinde durduğu konu, îman-amel ilişkisidir. "Ameller, niyete ve beklentiye (ihtisâb) göredir; herkes için niyet ettiği şey vardır" başlığında, ancak niyetle muteber olan amellere îman, abdest, namaz, zekât, hac, oruç ve ahkâmın (muâmelât) dahil olduğunu açıkça belirtmiştir.¹⁰³ "İmanla ilgili işler" başlığı altında îmanın altmış küsur

⁹⁸ İbn Hacer, *a.g.e.*, s. 42.

⁹⁹ Aynî, *a.g.e.*, I, 132.

¹⁰⁰ Buhârî, "İman", 30

¹⁰¹ Aynî, *a.g.e.*, I, 187.

¹⁰² Kutlu, *a.g.e.*, s. 94. Bu rivâyete göre Hz. Peygamber, kendisine îmanın ne olduğunu soran Ebû Zerr'e (veya başka birisine) mezkûr âyeti okumuştur. İbn Kesîr, bu rivâyetin iki tarihini zikretmiş, fakat her iki tarihin de munkatû' olduğunu belirtmiştir. (Bkz., İbn Kesîr, *Tefsîr*, I, 296).

¹⁰³ Buhârî, İman, 42.

şubesinin bulunduğunu, hayânın da bunlardan biri olduğunu ifade eden hadisi¹⁰⁴; “Selâm vermek İslâm'dandır” başlığı altında Ammâr'ın (ö. 37/657) “Şu üç şeyi bünyesinde toplayan îmanı bir araya getirmiş olur: Nefsinden hakkını almak¹⁰⁵, başkalarına bolca selâm vermek ve darlıkta infakta bulunmak” sözünü¹⁰⁶, amel-îman ilişkisinin delilleri arasında zikretmiştir.

Ancak, Buhârî'nin, îmanı “söz ve fiil” diye tanımladığını, hatta “söz” de lisânî (kavfî) bir fiil olarak kabul edilecek olursa, bir bakıma îmanı fiilden ibaret gördüğünü söylemenin mümkün olduğunu daha önce belirtmiştik. Ancak bu fiil, uzvî, kavfî ve kalbî olmak üzere üç boyutludur. Namaz, oruç, zekât, cihâd vb. fiiller, dış uzuvlarla (cevârih) icra edilen; kelime-i şehâdet, duâ ve tevbe dil ile yerine getirilen; mâ'rifet ve tasdîk, sevgi ve nefret, hayâ, sabır, niyet ve nasihat (samimiyyet) gibi duygusal (nefsî, rûhî) davranışlar ise kalb ile yapılan fiillerdir.

Buhârî'nin, aşağı yukarı herbirini îmanın bir şubesine ayırdığı bâbları, amelin îmanla bu denli sıkı ilişkisi içinde bulunduğu düşüncesi üzerine bina etmesinin en önemli sebebi, îmanı sırf Ma'rifet veya sadece dil ile ikrârdan sayıp taatların îmana fayda vermeyeceği gibi masiyetlerin de ona zararı olmayacağını, îmanda artma veya eksilmeden sözedilemeyeceğini, dolayısıyla mü'minin cennet veya cehenneme girmesinde amelin bir etkisinin bulunmayacağını iddia eden Mürcie, Cehmiyye ve Kerrâmiyye gibi fırkaların görüşünü çürütmektir.

3. Etki ve sonuç bakımından

Buhârî'ye göre amel, îmandan olmakla birlikte, ne Mu'tezile ve Hâriciyye'nin iddia ettiği gibi mü'mini dinden çıkaracak kadar etkili, ne de Mürcie ve Kerrâmiyye'nin iddia ettiği gibi îmana herhangi bir faydası veya zararı dokunmayacak kadar önemsizdir. Ona göre amel Ehl-i sünnet'in ekseriyetinin dediği gibi, îmanın gücünü olumlu veya olumsuz yönde etkileyen, işleyenlerin işledikleri ölçüde mükâfat, işlemeyenlerin ise ihmal ettikleri nisbette Allah'ın takdirine bağlı olarak ceza görecekleri bir unsurdur.

Buhârî, her şeyden önce amelin mü'minler arasında farklılığa yol açan bir unsur olduğunu, “Hangi İslâm daha üstündür?”¹⁰⁷, “Mü'minlerin amel bakımından birbirlerinden üstünlüğü”¹⁰⁸, “Dinini sakınan kimsenin üstünlüğü”¹⁰⁹ gibi konu başlıklarında dile getirmiştir. Meselâ, “müslümanların, dilinden ve elinden

¹⁰⁴ Buhârî, İman, 3, 16.

¹⁰⁵ Rabbine ve insanlara karşı görevlerini yerine getirmek (bkz. İbn Hacer, a.g.e., I, 69; Aynî, a.g.e., I, 226), nefsinde karşı olsa da insani elden bırakmamak (bkz. Sofuoğlu, *Sahîh-i Buhârî Tercemesi ve Şerhi*, I, 182).

¹⁰⁶ Buhârî, “İmân”, 20.

¹⁰⁷ Buhârî, “İman”, 5.

¹⁰⁸ Buhârî, “İman”, 15.

¹⁰⁹ Buhârî, “İman”, 39.

kendilerini güvende hissettikleri müslüman”, böyle olmayandan¹¹⁰; “şüpheli şeylerden uzak durarak dinini koruyan kimse” de diğerlerinden¹¹¹ üstündür.

Amelin îmana müsbet ya da menfi tesirini ısrarla vurgulayan Buhârî, “Müminin, farkında olmadan amelinin boşa gitmesinden korkması” başlığı altında¹¹² İbrahim et-Teymî'nin (ö. 92/711): “Ne zaman sözümü amelimle karşılaştırsam, yalancı çıkmaktan korkmuşumdur”, İbn Ebî Müleyke'nin (ö. 117/735): “Nebî'nin (s.a.s.) otuz sahâbîsi ile karşılaştım; hepsi de kendi adına nifaktan endişe ediyor ve hiç biri îmanının, Cibrîl ve Mîkâil'in îmanı gibi olduğunu söylemiyordu” ve Hasenü'l-Basrî'nin (ö. 110/728). “Allah'dan (veya nifaktan) mü'minden başkası korkmaz; münafaktan başkası da emin olmaz” sözlerine yer vererek amel-îman arasındaki yakın etkileşime işaret etmiştir.

Bununla birlikte, “Küfür, küfürden farklıdır”¹¹³, “Zulüm, zulümden farklıdır”¹¹⁴, “Ma'siyetler, Câhiliyye işlerindedir; şirk hariç, onları işleyenler tekfir edilemez”¹¹⁵ başlıklarında, şirk dışında herhangi bir amelin, mü'mini îmandan çıkarmayacağını ifade eden Buhârî, bu görüşünün gerekçesini şu âyet ve hadisle-re dayandırmaktadır: Allah Teâlâ: “Şüphesiz ki Allah, kendisine şirk koşulmasını asla bağışlamaz; ondan başka, dilediği kimsenin günahlarını bağışlar.” (Nisâ 4/116) buyurmuştur. Diğer taraftan, “İki mümin grup birbiriyle savaşır, aralarını uzlaştırın” (Hucurât 49/9) âyetini bab başlığı yapan Buhârî, bu âyette Allah Teâlâ'nın savaşan tarafları mü'min olarak adlandırdığına dikkat çekmektedir.

Nebî de (s.a.s.), annesinden dolayı Bilâl-i Habeşî'yi ayıplayan Ebû Zerr'i, bu kötü davranışından dolayı “Sen, kendisinde Câhiliyye anlayışı bulunan bir kişisin”¹¹⁶ diyerek azarlamış fakat tekfir etmemiştir.

Buhârî'nin, “Küfür, küfürden farklıdır”¹¹⁷ ve “Zulüm, zulümden farklıdır”¹¹⁸ başlıkları ve bu başlıklar altında rivâyet ettiği hadislerle dikkat edilirse, aynı kökten gelmelerine rağmen “kocaya karşı nankörlük (küfrânü'l-aşîr)” anlamındaki küfrün değil; Allah'ı inkâr anlamındaki küfrün mü'mini îmandan çıkaracağını; aynı şekilde, adâletin zıddı olan “haksızlık” anlamındaki zulmün değil, “İnanıp da îmanlarına herhangi bir zulüm karıştırmayanlar var ya, ...” (el-En'âm 6/82) âyetindeki “zulm”ü tefsir eder nitelikteki “Şüphesiz ki şirk, en büyük

¹¹⁰ Buhârî, “İman”, 5.

¹¹¹ Buhârî, “İman”, 39.

¹¹² Buhârî, “İman”, 36.

¹¹³ Buhârî, “İman”, 21.

¹¹⁴ Buhârî, “İman”, 23.

¹¹⁵ Buhârî, “İman”, 22.

¹¹⁶ Buhârî, “İman”, 22.

¹¹⁷ Buhârî, “İman”, 21.

¹¹⁸ Buhârî, “İman”, 23.

zulümdür” (Lokman 31/13) âyetinde geçen “şirk” anlamındaki zulmün mümini îmandan çıkaracağı görüşündedir.

Buhârî, “Münâfıkların alâmetleri” başlığı altında¹¹⁹, münâfıkların üç-dört alâmetinden bahseden iki hadise yer vermiştir. Daha önceki bâblarda küfür ve zulmün kendi içlerinde mertebelerinin farklı olduğunu ifade eden Buhârî'nin maksadı, aynı şekilde nifâkın da kendi içinde farklılık gösterdiğini beyan etmek olmalıdır.¹²⁰ Çünkü bu hadislerde geçen günahlar, Buhârî'nin amel anlayışına göre mü'mini îmandan çıkaracak nitelikte değildir. Nevevî de, Buhârî'nin bu başlıktan muradının, taatler îmanı artırdığı gibi masiyetlerin de îmanı azaltacağını açıklamak olduğunu söylemiş¹²¹; Kirmânî ise, bu bâbın Kitâbü'l-îman'la ilgisini, “nifâkın îmansızlık alâmeti olduğunu veya nifâkın da küfür olanının ve olmayanının bulunduğunu belirtmek” şeklinde açıklamıştır.¹²² O halde, Buhârî'nin buradaki nifâktan, tasdikî (itikadî, îmanî) nifakı değil, amelî nifakı kasdettiğini; hadiste zikredilen bu tür nifak davranışlarının da kişiyi dinden çıkarmayacağını anlatmak istediğini söylemek mümkündür.

Yukarıda anlatılan îman-amel ilişkisinin tabii bir uzantısı olan bir başka konu da, amelin, sahibini cennet veya cehennemlik yapıp yapmayacağı, cehennemlik olanların mutlaka cehenneme girip girmeyeceği, cehenneme girenin de ebedî olarak orada kalıp kalmayacağı meselesidir. Her şeyden önce Buhârî, günahlardan tevbenin mümkün ve makbul olduğunu: “...Bir de onlar, işledikleri kötülüklerde bile bile ısrar etmezler.” (Âl-i İmrân 3/135) âyeti gereğince, tevbe etmeksizin savaş ve isyanda ısrardan kaçınmak¹²³ sözüyle ifade ederek îman ettikten sonra günahattan sakınmanın gerekmediğini söyleyen Mürcie'yi reddetmektedir.¹²⁴ Yukarıdaki sorunun birinci kısmına, “Kişinin iyi müslüman olması”¹²⁵ başlığı altında “Kul İslâm'a girer ve iyi bir müslüman olursa, Allah Teâlâ o kulun işlediği bütün günahları bağışlar...” hadisi ile cevap veren Buhârî, Allah'ı inkâr etmedikleri halde, kocalarına nankörlük eden kadınların cehennem ehlinin çoğunu oluşturduğuna dair İbn Abbâs hadisi¹²⁶ ve birbirlerine kılıç çeken iki müslümandan ölenin de öldürenin de cehenneme gireceğini bildiren Ebû Bekre hadisi¹²⁷ ile ikinci kısmına açıklık getirmektedir. Mü'minlerin amel bakımından

¹¹⁹ Buhârî, “İman”, 24.

¹²⁰ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 74; Aynî, *a.g.e.*, I, 248.

¹²¹ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 74; Aynî, *a.g.e.*, I, 248.

¹²² Kirmânî, *a.g.e.*, I, 152; İbn Hacer, *a.y.*; Aynî, *a.y.*

¹²³ Buhârî, “İman”, 36.

¹²⁴ İbn Hacer, *a.g.e.*, I, 92.

¹²⁵ Buhârî, “İman”, 31.

¹²⁶ Buhârî, “İman”, 21.

¹²⁷ Buhârî, “İman”, 22.

birbirlerinden farklı olduğuna dair açtığı bapta¹²⁸ Hz. Peygamber'in: "Cennetlikler cennete, ceennemlikler de ceenneme girdikten sonra, Allah Teâlâ, 'kalbinde hardal tanesi kadar îman bulunanları ceennemden çıkarın' buyurur. Oradan siyahlanmış olarak çıkarılarak hayat nehrine atılırlar. ..." hadisini rivâyet ederek âsî mü'minin ebedî ceennemde kalmayacağını belirtmek istemiştir. Böylece, bir taraftan müminin cennet veya ceenneme girmesinde amelin bir etkisi olmadığını iddia eden Mürcie'nin; diğer taraftan günahın mü'mini îmandan çıkaracağını savunan Hâriciyye ve Mu'tezile'nin görüşünü çürütmeye çalışmıştır.

Sonuç

Sahîh'in "Kitâbü'l-Îman" bölümü çerçevesinde yapılan bu araştırmadan elde edilen genel sonuçlar şöyle sıralanabilir:

Hicrî ilk asırdan itibaren İslâm coğrafyasında meydana gelen siyâsî, sosyal ve kültürel olaylar, geleneksel İslâm anlayışında, itiraz, sorgulama ve yeni arayışlar şeklinde özetlenebilecek köklü değişmelere yol açmıştır.

Buhârî asrı, bu değişimin en yoğun yaşandığı, hatta bazan siyâsî gücün desteği ile dayatıldığı, direnenlerin ise ağır baskılara maruz kaldığı bir dönemi içine alır. Böyle bir dönemin ardından, önceki etkisini yitiren selefi anlayışın yeniden güçlendirilmesi amacıyla, genel nitelikli tasnif çalışmalarına hız verilmesi yanında, yoğun bir şekilde "îman" ve "i'tisam" konularında müstakil "Kitâbü'l-Îman, Kitâbü'l-İ'tisâm ve Kitâbü's-Sünne" vb. adlarla eserler yazılmıştır.

Bu tasnif faaliyetlerinin ilkleri arasında bulunan Buhârî'nin *Sahîh*'inde, Kitâbü'l-Îman'ın ikinci bölüm olarak yer alması, müellife göre değişimin getirdiği olumsuzlukların giderilmesindeki önceliğin sembolü sayılır.

Bu bölümde o, îman konusundaki temel tartışma noktalarını alt başlıklar halinde düzenleyip ayrıntılarla ilgili görüşlerine ve bunları destekleyen âyet, hadis ve eserlere yer vermesi, konuyu sistematik biçimde inceleyen ilk müelliflerden biri olduğunu göstermektedir.

Kitâbü'l-Îman'ın muhtevası, muhtevanın alt bölümlere dağılımı ve bunların başlıklandırılması, Buhârî'nin "sahîh hadisleri toplama" genel amacı dışında, başta Mürcie, Hâriciyye ve Mu'tezile olmak üzere, bu konuda döneminin yaygın dinî, siyâsî ve felsefî akımlarını eleştirip onlara naslara dayanarak karşı çıkmakla kalmamış, aynı zamanda, îman, İslâm, din ve amel kavramları hakkındaki kendi yaklaşımını da ortaya koymuştur.

Bu amaçla îmanı, "söz ve fiildir; artar ve eksilir" diye tanımlarken, Cehmiyye, Mürcie, Kerrâmiyye ve Haneffilerin görüşlerini reddetmiştir.

¹²⁸ Buhârî, "Îman", 15.

“İman ile İslâm aynı şeydir” görüşüyle Hanefiler, Mu'tezile'nin cumhuru, bazı kelâmcı ve hadisçilerle aynı çizgide iken sünnet kelâmcıların çoğundan farklı düşünmektedir. Buhârîye göre, iman ve islâm kavramları ile birlikte din ve amel kavramları da eş anlamlıdır. Dolayısıyla, “iman, İslâm; İslâm, din; din de amel” demektir.

“İman, ameldir” ve “farz-nâfile her amel îmandandır” noktasında Hâriciye ve bir kısım Mu'tezile gibi düşünürken, ameli îmanın rûknü değil de, kemâl şartı olarak kabul etmesiyle onlardan ayrılmaktadır.

Amelin îmana etkisi konusunda Mürcie'ye karşılık Hâriciye ve Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşırken, amelin sonucu bakımından bu akımların hepsini reddederken amelsizliğin, mümini îmandan çıkarmasa da, cehenneme sokabileceği, fakat bu durumda orada ebedî kalmayacağı görüşündedir.

Ancak, Kelâm tarihi açısından bakıldığında, Buhârî'nin îmanla ilgili görüşleri ve bunları delillendirmek için dayandığı kaynaklar, büyük ölçüde kendisine has olmayıp Selef anlayışını temsil eden ve kendisinin de içinde bulunduğu Ehl-i hadis'in bu konudaki geleneğinin devamıdır. Onun orijinalliğini daha çok, konuyu *Sahih*'ine dahil ederek çok çeşitli, seçme ve güçlü delillerle sistematik bir tarzda ele almasında aramak gerektiği kanaatindeyiz.

Nihayet, “mütehasıs bir hadisçi” kimliği yanında, dönemindeki fikir akımlarını tartışma ve eser boyutuyla yakından takip akâid konularında en az kelâmcılar kadar çaba sarfettiği anlaşılan Buhârî'nin, aynı zamanda sistematik Ehl-i sünnet kelâmının teşekkülünde önemli katkıda bulunmuş selef çizgisinde bir kelâm alimi olduğunu söylemek, sanırım bir gerçeğin ifadesidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdülmeccid, Hâşim, *el-İmâm el-Buhârî Muhaddisen ve Fakihen*, Beyrut, ts.
- Akyüz, Ali, "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansımaları", *Türkiye I. İslâm Düşüncesi Sempozyumu*, 26-27 Ekim 1996, İstanbul.
- Aynı, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-karî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XX, Mısır 1392/1972.
- A'zamî, M. Mustafa, "Buhârî", *DİA*, VI, 368-372.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî, *el-Câmiu's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1979.
- Çakan, İsmail Lütfî, "Hadis Edebiyatında İmanla İlgili Bölümlerin Muhteva Değerlendirmesi", *MÜİFD*, sy. 5-6 (1987-1988), İstanbul 1993.
- Çakın, Kâmil, "Buhârî'nin Mürcie İle İman Konusunda Tartışması", *AÜİFD*, c. XXXII, s. 183-198, Ankara 1992.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-IV, Beyrut, ts.
- Ebû Nüaym, Ahmed b. Abdullâh el-İsbahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*, I-X, Mısır 1394/1974.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (nşr. Saîd Muhammed el-Lehhâm), I-IX, Beyrut 1408/1988.
- İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Hedyü's-sârî Mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, (*Fethü'l-bârî* ile birlikte), Beyrut, ts.
- , *Fethü'l-bârî bi-şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIII, Beyrut, ts.
- İbn Kesîr, İsmâil b. el-Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, I-VIII, İstanbul 1984.
- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed el-Hanbelî, *Fethü'l-bârî alâ Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdülmaksûd ve diğerleri), I-X (eksik), Medîne 1417/1996.
- İbn Tabâtabâ, Muhammed b. Ali (İbnü't-Tıktakî), *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-islâmiyye*, Beyrut 1386/1966.
- İbn Teymiyye, Ahmed b. Abdülhalîm, *Kitâbü'l-îmân*, Dımaşk 1961.
- İzutsu, Toshihiko, *İslâm Düşüncesinde İman Kavramı* (çev. Selahaddin Ayaz), İstanbul 1984.
- Kılavuz, Ahmet Saim, *İman-Küfür Sınırı*, İstanbul 1982.
- Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, I-XXIII, Beyrut 1401/1981.
- Koçyiğit, Talât, *Hadisçilerle Kelâmcılar Arasındaki Münakaşalar*, Ankara 1983.
- Kutlu, Sönmez, *İslâm Düşüncesinde İlk Gelenekçiler*, Ankara 2000.
- Lâlekâî, Hibetüllah b. el-Hasen, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-sünne ve'l-cemâ'a* (nşr. Ahmed b. Sa'd Hamdân el-Gâmidî), I-IX, Riyad 1994.
- Nevevî, Yahyâ b. Şeref, *el-Minhâc fi şerhi Sahîhi Müslim b. el-Haccâc*, I-XVIII, Beyrut 1407/1987.
- Öğüt, Salim, "Buhârî" *DİA*, VI, 375-376.
- Sandıkçı, Kemal, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991.
- Sülün, Murat, *Kur'an-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*, İstanbul 2000.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ, *es-Sünen* (nşr. Ahmed M. Şâkir) I-V, Beyrut, ts.
- Topaloğlu, Bekir, *Kelâm İlmi* İstanbul 1981.

Uğur, Müctebâ, *İmam Buhârî* Ankara 1994.

Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Rühî Fırlalı), İstanbul 1998.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Buhârî'nin Halku Ef'âlî'l-İbâd'ı ve Ehl-i Sünnet Kelâmı İçindeki Yeri", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî*, Kayseri 1996.

Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler", *DİA*, I, 31-48.

Yüksel, Emrullah, "Buhârî'nin İman Anlayışı", *Büyük Türk-İslâm Bilgini Buhârî*, Kayseri 1996.